

آسیب‌شناسی پیش تولید مستندهای شخصیت‌نگار تلویزیونی در بازنمایی زندگی علمای دینی^۱

حسین احمدی^۲، علی رجب‌زاده طهماسبی^۳

تاریخ ارسال: ۱۴۰۰/۸/۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۸/۳

چکیده

هدف این پژوهش، بررسی کاستی‌های موجود در برنامه‌های مستند تلویزیونی با موضوع زندگی شخصیت‌های دینی است که در برخی موارد، منجر به معرفی نادرست این شخصیت‌ها شده است. با توجه به اینکه اغلب کمبودها به مرحله پیش‌تولید بازمی‌گردد، این پژوهش با استفاده از روش مصاحبه عمیق با ده نفر از صاحب‌نظران و مستندسازان این حوزه، به بررسی مهم‌ترین چالش‌ها در پنج بخش سوژه‌یابی، تحقیق، فیلمنامه، تعیین مخاطب و انتخاب عوامل تولید پرداخته است. براساس یافته‌ها، «پژوهش» که از ارکان تولید فیلم مستند است، در تعداد زیادی از این آثار با سهل‌انگاری انجام گرفته که در نتیجه وجوه دراماتیک زندگی سوژه بر مستندساز مخفی مانده است. همچنین در ساختار و فرم این گونه مستندها، خلاقیت و تنوع خاصی دیده نمی‌شود. از این‌رو، برای بروز خلاقیت در ایجاد ساختارهای مناسب در بازنمایی زندگی و سیرة عالمان دینی ضروری است که برنامه‌سازان مستند در تولید آثاری با این موضوع، پنج مرحله متمایزی که در این پژوهش معرفی شده‌اند، طی کنند.

واژه‌های کلیدی

مستندسازی تلویزیونی، مستند شخصیت‌نگار، پیش‌تولید.

۱. این مقاله براساس نظر گروه دبیران و سردبیر فصلنامه، پژوهشی است.
۲. کارشناسی ارشد تولیدسیما، هنرهای نمایشی، گروه تولید سیما، دانشکده دین و رسانه، دانشگاه صداوسیما، تهران، ایران.

sobat2000@gmail.com

۳. دانشیار گروه تلویزیون، دانشکده تولید رادیو و تلویزیون، دانشگاه صداوسیما، تهران، ایران. (نویسنده مسئول).

ali_tahmasebi@iribu.com

مقدمه

یکی از گونه‌های مهم فیلم مستند، «مستند شخصیت‌نگار» محسوب می‌شود، این نوع از مستند، نمایشگر نگاهی نزدیک به زندگی یک فرد است و به مخاطب خود وعده می‌دهد که به او درباره‌ی فردی خاص اطلاعات بیشتری خواهد داد (افدرهاید، ۱۹۴۸، ۱۴۷). با توجه به واقع‌گرایی و باورپذیری که قالب مستند از آن بهره می‌برد (دهقانپور، ۱۳۸۲: ۱۱-۶) و با توجه به جذابیت ذاتی اطلاع از زندگی شخصیت‌ها (همان‌طور که در سینما گفته می‌شود هیچ نمایی زیباتر از نمای نزدیک انسان نیست)، این‌گونه از مستند دارای بستری مناسب برای قهرمان‌پردازی و الگوسازی سوژه خود برای مخاطبین است. با افزایش امکانات ارتباطی و تنوع رسانه‌ای در جهان امروز، اربابان قدرت و ثروت در جهان با سرمایه‌گذاری‌های کلان در حوزه رسانه سعی در معرفی الگوهایی برای مخاطبین دارند تا به این وسیله، کنترل ذهنی جامعه را در دست داشته باشند و باورها و انگاره‌های خود را از طریق این الگوها به مردم القا کنند. از طرف دیگر، با اندکی تأمل خواهیم دید که اگرچه جهان تشیع، از صدر اسلام پر است از الگوهایی که همانا طریقه اصیل و حقیقی زندگی دینی را به ما نشان داده‌اند، اما اکنون با گذشت قریب به ۴۰ سال از انقلاب اسلامی، تعداد این مستندها نسبت به سوژه‌های موجود، بسیار اندک است. پراکندگی آثار تولیدشده در این زمینه در ساختار و قالب و میزان تأثیرگذاری آنها، ما را به این نکته رهنمون می‌سازد که هنوز ساختار منسجمی برای تهیه و تولید این گونه فیلم‌های مستند در دست نیست که ریشه اصلی آن را می‌توان در پیش‌تولید- که پی و شالوده مرحله تولید محسوب می‌شود- دانست. در این راستا یکی از سوژه‌هایی که به واسطه آن می‌توان باورهای دینی را در مخاطبین تقویت کرد، علمای دینی هستند که با سبک زندگی خود که برگرفته از سیره اهل بیت است، می‌توانند انگاره‌های دینی را برای مخاطبین ملموس‌تر کنند. اکنون پس از گذشت بیش از یک قرن از عمر مستندسازی در کشور ما، تعداد آثار بیوگرافیکا از شخصیت‌های دینی بسیار اندک است و این کم‌کاری به‌خصوص در تلویزیون نمود بیشتری داشته است؛ چرا که باید از هر شخصیت بزرگ جامعه، ده‌ها فیلم تولید شده باشد (آل احمد، ۱۳۹۱)؛ این در حالی است که با مشاهده آثار تولیدشده،

1. Biographical

شاهد ضعف‌هایی هستیم که معمولاً ریشه در پیش‌تولید این آثار دارد. این پژوهش با در نظر گرفتن نقش کلیدی مرحله پیش‌تولید برای تولید یک اثر موفق با موضوع زندگی‌نامه علمای دینی و با توجه به اینکه معمولاً این مرحله در نظر تولیدکنندگان این آثار کوچک شمرده می‌شود، سعی دارد آسیب‌هایی که در این مرحله مهم متوجه مستندساز است را مورد مذاقه قرار داده و با استفاده از تجربیات صاحب‌نظران و سازندگان آثار در این حوزه به الزاماتی برای پیش‌تولید مستندهای شخصیت‌نگار علمای دینی بپردازد.

پیشینه پژوهش

درخصوص مستند شخصیت‌نگار، آثار جامع و مستقلى با نگاه به مسئله تبیینی، روایی این نوع مستند وجود ندارد ولی آنچه می‌توان دخصوص مستند شخصیت‌نگار به آن اشاره کرد، مطالب ارزنده‌ای است که به صورت نسبتاً کلی در کتب مربوط به سینمای مستند در ارتباط با گونه‌شناسی یا تاریخچه این نوع از آثار مستند به نگارش در آمده است. از جمله این آثار می‌توان به کتاب‌های «شکل‌شناسی و گونه‌شناسی فیلم مستند» نوشته دکتر احمد ضابطی جهرمی و «جستاری در گونه‌شناسی سینمای مستند ایران» اثر همایون امامی و «درآمدی کوتاه بر فیلم مستند» نوشته پاتریشا افدرهاید^۱ اشاره کرد که در خلال بازشماری انواع و گونه‌های مستند، اشاره‌ای مختصر (در حد بیان تعریف و تاریخچه) به مستند پرتره^۲ و زندگی‌نامه‌ای در حد کلیات کرده است.

یکی از مهم‌ترین کارهای پژوهشی در این زمینه، سمیناری است که فرهنگستان هنر و ادب در سال ۱۳۸۶ با دعوت از محققان و مستندسازان شاخص ایرانی و با نمایش مستندهای مربوط به موضوع، برگزار کرده است. مقالات بسیار مفیدی به این سمینار ارسال شده که مهم‌ترین آنها به شرح ذیل است:

- ❖ «شیوه‌های مستند شخصیت‌نگار» نوشته محمد تهامی‌نژاد: در این مقاله، روش‌های بازنمایی زندگی افراد به شش دسته تقسیم شده است.
- ❖ «اهمیت و نحوه رسوخ به شخصیت» اثر پیروز کلانتری: در این مقاله،

1. Patricia Afdrhayd
2. Portrait documentary

راهکارهایی برای خودمانی‌تر شدن با سوژه مستند پرتره برای به تصویر کشیدن هرچه عمیق‌تر زندگی وی، ارائه شده است.

❖ «مستند بیوگرافیک^۱ و ظرفیت‌های اجتماعی و حرفه‌ای» اثر امیر پوریا: در این مقاله، نگاهی به جایگاه مستند بیوگرافی برای به تصویر کشیدن سوژه‌هایی که نماینده افشار آسیب‌پذیر جامعه هستند، شده است. همچنین در راستای حوزه موضوعی این پژوهش، سه پایان‌نامه مرتبط یافته شد که به شرح زیر است:

❖ «بررسی وجوه زیبایی‌شناسی و ساختاری فیلم مستند شخصیت‌نگار در ایران» که توسط احمد خالقی طبری در سال ۱۳۸۷ در دانشگاه صدا و سیما تهران از آن دفاع شده است. در این پایان‌نامه پس از ارائه تعاریف، به بررسی آثار شاخص این گونه مستند در ایران و مقایسه آن با آثار خارجی پرداخته شده است.

❖ «بررسی شخصیت و شخصیت‌پردازی در فیلم‌های مستند انسان‌محور» نوشته میرحسین ثروتمند که در سال ۱۳۸۵ در دانشگاه صداوسیما انجام گرفته است، این پایان‌نامه، پاسخ به این سؤال است که چگونه می‌توان با داراماتیک کردن شخصیت در فیلم مستند پرتره، به جذاب‌سازی فیلم کمک کرد؟

❖ «بررسی سینمای مستند زندگی‌نامه‌ای- بیوپیک با تأکید بر سینمای ایران» نوشته پانیز فضل‌علیزاده که در سال ۱۳۹۵ در دانشگاه هنر تهران انجام شده است. این پژوهش، تحقیقی درباره فیلم‌های شخصیت‌نگار است و به بررسی این‌گونه از فیلم و مشخص کردن مرز مستند و داستانی بودن آنها می‌پردازد.

❖ با بررسی انجام گرفته درخصوص پیشینه این پژوهش، به این نتیجه می‌رسیم که «مستند پرتره» و «بیوگرافیک» یکی از گونه‌های نو و جدید آثار مستند محسوب می‌شوند و تاکنون هیچ پژوهشی درخصوص مستند

آسیب‌شناسی پیش تولید مستندهای شخصیت‌نگار تلویزیونی در بازنمایی زندگی علمای دینی

شخصیت‌نگار با موضوع عالمان دینی در بین این آثار صورت نگرفته است، اگرچه نبود منابع اختصاصی گسترده و بخش‌بندی شده در این موضوع، کار پژوهش در این خصوص را کمی دشوار می‌سازد، اما خود، شاهدی بر ضرورت انجام پژوهش پیش‌رو است.

چهارچوب نظری

درخصوص این پژوهش، تبیین مفهوم سه واژه اصلی و پیوند بین آنها برای رسیدن به یک چهارچوب که در حیطه آن، آسیب‌شناسی و بررسی الزامات پیش‌تولید مستند شخصیت‌نگار علمای دینی ارائه شود، ضروری می‌نماید:

- مستند شخصیت‌نگار: تعاریف مختلفی پیرامون مستند شخصیت‌نگار وجود دارد، یکی از بهترین تعریف‌ها در این زمینه متعلق است به دکتر ضابطی جهرمی، ایشان مستند شخصیت‌نگار را به سه دسته تقسیم می‌کند؛

- ❖ مستند بیوگرافیک: مستندی از آدم‌های مشهور که به بیوگرافی آنها می‌پردازد و زندگی آنها را به صورت خطی گزارش می‌دهد، مثل تاریخ تولد، تعداد فرزندان، شهر محل تولد و والدین.
- ❖ مستند پرتره: مستندی درباره آدم‌های مشهور که به بررسی از زندگی، جنبه‌هایی از شخصیت و ویژگی فرد می‌پردازد.
- ❖ مستند سوپ: مستندی که به شرح حال و جنبه‌هایی از زندگی آدم غیرسرشناس می‌پردازد (خالقی‌طبری، ۱۳۸۷: ۲۳).

به روشنی از تعریف ضابطی جهرمی این گونه برمی‌آید که مستند بیوگرافیک و پرتره مخصوص افراد مشهور است و مستند سوپ مخصوص افراد غیر مشهور و تفاوت مستند بیوگرافیک و پرتره در نظر ایشان این است که مستند بیوگرافیک یا زندگی‌نامه‌ای به تمامی برهه‌های زندگی یک شخص می‌پردازد. پس می‌توان گفت مخصوص آدم‌های مرده است و مستند پرتره به بررسی از زندگی افراد می‌پردازد و مخصوص آدم‌های زنده است.

1. Documentary Soup

در این پژوهش، مقصود از مستند شخصیت‌نگار، مطابق نظر استاد ضابطی جهرمی است که زندگی‌نامه و شرح احوال افراد زنده یا از دنیا رفته و نیز مشهور یا غیرسرشناس را دربرمی‌گیرد.

- **عالم دینی:** شهید مطهری(ره) در تعریف عالم آورده‌اند: «عالم واقعی کسی است که روح علمی توأم باشد با عملش» (زکریایی، ۱۳۷۸: ۵۳۹).

در اساسنامه طرح اندیشمندان و فرهیختگان معاصر جهان اسلام که در اداره کل پژوهش‌های اسلامی رسانه برای شناسایی عالمان و فرهیختگان مسلمان و گردآوری آثار و یادمان‌های آنها و ارائه آن در قالب‌های مختلف رسانه‌ای تدوین شده است، اندیشمند و فرهیخته را چنین تعریف کرده‌اند:

«این دو واژه به کسی اطلاق می‌شود که از لحاظ علمی، اخلاقی و اجتماعی، دارای یکی از ویژگی‌های زیر باشد:

۱. صاحب‌نظر بودن در یکی از رشته‌ها یا فنون علمی؛
۲. برجستگی و اشتهار علمی، هر چند در میان خواص و نخبگان؛
۳. ابتکار و نوآوری؛
۴. خدمات اجتماعی، سیاسی و مبارزاتی شایسته تقدیر؛
۵. داشتن تألیفات یا خدمات بزرگ علمی و فرهنگی؛
۶. داشتن حسن اخلاق و سلوک علمی شایسته تقدیر؛
۷. درک محضر اساتید برجسته و معاشرت علمی و معنوی با بزرگان گذشته؛
۸. مطلع بودن از خاطرات و وقایع تاریخی ارزشمند».

مقصود از علمای دینی در این پژوهش، افرادی است که سوابق و خدمات قابل‌توجهی در حوزه دین و مذهب داشته باشند، به صورتی که ظرفیت‌های یک سوژه برای ساخت مستند را دارا باشند. از این رهگذر، نه‌تنها سابقه علمی اشخاص، بلکه بهره‌مندی از شاخصه اخلاق نیز بسیار اهمیت دارد، خواه صاحب شهرت باشند یا نباشند.

- **پیش‌تولید:** در مرحلهٔ پیش‌تولید، طراحی و ساماندهی برنامه تا مرحلهٔ تصویربرداری شکل می‌گیرد (آدل، ۱۳۸۷: ۱۹).

باری همپ دربارهٔ لزوم برنامه‌ریزی و پیش‌تولید دقیق، می‌نویسد: «برای موفقیت مستند، دورهٔ پیش‌تولید حیاتی است. شکست در این قسمت، گویی با قایقی شکسته در اقیانوسی پهناور و بدون نقشه و آذوقه سرگردان هستید.» (همپ، ۱۳۸۵: ۱۱۲). قطعاً پرداختن به موضوع زندگی‌نامهٔ یک شخصیت دینی، الزاماتی را در مرحلهٔ تولید و پس‌تولید^۱ نیز ایجاد می‌کند، اما آنچه اساس کار در تولید و پس‌تولید را مشخص می‌کند، اقدامات و تصمیماتی است که در مرحلهٔ پیش‌تولید صورت می‌پذیرد؛ لذا ما در این پژوهش به واکاوی الزامات و آسیب‌های این مرحله می‌پردازیم.

از تعریف سه اصطلاح پیش‌تولید، مستند شخصیت‌نگار و علمای دینی، حدود بحث در این پژوهش مشخص شد و آن عبارت است از؛ اقداماتی که در مرحلهٔ پیش‌تولید (از سازماندهی تا شروع فیلم‌برداری) در مستند شخصیت‌نگار (خواه این افراد زنده باشند یا مرده، مشهور باشند یا غیر مشهور)، برای به تصویر کشیدن شخصیت علمای دینی (با تعریفی که ذکر شد) صورت می‌گیرد.

روش‌شناسی پژوهش

در این پژوهش از روش مصاحبهٔ عمیق استفاده شده است. به این منظور، ابتدا مفاهیم و مبانی موردنیاز در چهارچوب نظری به روش اسنادی گردآوری شده است و سپس برای یافتن بایسته‌های موردنیاز، از روش مصاحبهٔ عمیق با ده نفر از متخصصین و تولیدکنندگان مستند علمای دینی استفاده شده است.

جامعهٔ آماری شامل متخصصان رسانه‌ای است که به طور موقت یا دائم در حوزهٔ تولید مستندهای عالمان دینی دخیل بوده‌اند. نمونه‌گیری به روش هدفمند از میان کسانی است که به صورت عملی با مراحل پیش‌تولید، تولید، پخش و تحلیل این گونه مستندها در ارتباط هستند.

1. Post-production

در ادامه به اسامی این ده نفر اشاره می‌شود:

۱. عبدالرسول گلبن حقیقی: فارغ‌التحصیل کارگردانی از مجتمع دانشگاهی هنر، کارگردان مستند حدیث سرو.
۲. عبدالکریم ارشی: تهیه‌کننده مجموعه حدیث سرو.
۳. سید رائد امیری تهرانی: کارشناسی‌ارشد تولید سیما، مدرس دانشگاه، تهیه‌کننده و کارگردان آثار متعدد پیرامون زندگی‌نامه علمای دینی (کارگردان مستند پیرامون آیت‌الله بهجت(ره)).
۴. امیر طباطبایی: فارغ‌التحصیل کارگردانی سینما از دانشگاه تهران و فارغ‌التحصیل کارشناسی‌ارشد پژوهش هنر، تولیدکننده ده‌ها اثر مستند بازسازی (کارگردان مستند پیرامون احمد بن اسحاق، میرزای قمی و...)
۵. جواد توانا: کارگردان مستند حدیث سرو (سید جمال‌الدین گلپایگانی و...).
۶. احمد شریف‌زاده: فارغ‌التحصیل رشته ادبیات نمایشی دانشکده دین و رسانه، تهیه‌کننده و کارگردان آثاری متعددی پیرامون علمای دینی (آیت‌الله لاری و...).
۷. حجت‌الاسلام حسین رحیم‌زاده خراسانی: مدیر گروه معارف شبکه یک سیما.
۸. حسن ابراهیم‌زاده: نویسنده کتب فراوان پیرامون علمای دینی و پژوهشگر فیلم مستند پیرامون زندگی علمای دینی.
۹. حسین اسدی‌زاده: مدیر تولید پروژه سیما فرزنانگان، مدیر اطلاعات اندیشمندان و کارشناسان مرکز پژوهش‌های اسلامی صداوسیما، مدیر نگارش فیلم‌نامه و پژوهش‌برنامه‌های مرکز پژوهش‌های اسلامی صداوسیما.
۱۰. حجت‌الاسلام محمد طوسی: فارغ‌التحصیل کارشناسی‌ارشد رشته تهیه‌کنندگی دانشگاه صداوسیما، مدیر تولید اداره کل پژوهش‌های رسانه.

یافته‌های پژوهش

اولین قدم‌ها در ساخت مستند به مرحله پیش‌تولید بازمی‌گردد، پیش‌تولید در ساخت مستند شامل مراحل متعددی می‌شود که تصمیم مستندساز در مورد هر کدام از آنها سرنوشت اثر نهایی را معین می‌کند. مایکل رابیگر در کتاب «کارگردانی مستند» راجع به اهمیت مرحله پیش‌تولید در مستندسازی می‌نویسد: «عمق فکری که در این مرحله صرف می‌کنید و پیش‌بینی مشکلات و موانع در واقع، تضمینی است برای گذراندن موفقیت‌آمیز مرحله فیلم‌برداری. از آن مهم‌تر، همین مرحله آماده‌سازی است که تمامیت فیلم را به عنوان یک کل منسجم تعیین می‌کند. کارگردانی مستند، برخلاف تصور اولیه که آن را (خلق لحظه‌ای) می‌دانند، حاصل تفکر خودانگیخته و خودبه‌خودی نیست، بلکه فرایندی است که در آن، کارگردان را برآیندها و نتایجی که طی مرحله تحقیق و پژوهش به دست آورده، هدایت می‌کند. به عبارت دیگر، فیلم‌برداری در واقع، جمع‌آوری اسناد و شواهدی است برای آن الگوها و مناسبات نهفته‌ای که پیش‌تر مشخص شده‌اند» (رابیگر، ۱۳۸۳: ۱۵۰).

اما پیش‌تولید چه مراحل را شامل می‌شود؟ رابیگر ادامه می‌دهد: «پیش‌تولید، مرحله‌ای است که همه مراحل تصمیم‌گیری و تدارکات پیش از فیلم‌برداری را در برمی‌گیرد. در مستندسازی، مرحله پیش‌تولید شامل انتخاب موضوع، تحقیق، انتخاب دست‌اندرکاران فنی، انتخاب تجهیزات لازم، تصمیم در مورد روش کار، جزئیات و جدول زمانبندی مرحله فیلم‌برداری می‌شود» (همان: ۱۴۹). به عبارت دیگر، «در مرحله پیش‌تولید، طراحی و ساماندهی برنامه تا مرحله تصویربرداری شکل می‌گیرد» (آدل، ۱۳۸۷: ۱۹).

در ادامه به مهم‌ترین مراحل پیش‌تولید اشاره خواهیم کرد و امکاناتی که هر یک از این مراحل در اختیار مستندساز قرار می‌دهد و آسیب‌ها و الزاماتی که در مستند علمای دینی وجود دارد را بررسی می‌کنیم.

نمودار: مهم‌ترین مراحل در پیش‌تولید

سوژه‌یابی در مستند شخصیت‌نگار علمای دینی

اولین نقطه برای شروع تولید یک فیلم، یافتن سوژه و ایده مناسب است، مستند این قابلیت را دارد که موضوع‌های عجیب و غریب، شگفت‌انگیز و مضحک را دربرمی‌گیرد (روزنتال، ۱۳۸۶: ۱۸). فرض در این پژوهش، این است که زندگی یکی از علمای دین را قرار است به تصویر بکشیم؛ اما سؤال اینجاست که آیا شرح حال همه علمای دین مناسب مستندسازی است؟ به عبارت دیگر، آیا در انتخاب یک شخصیت دینی لازم است در زندگی‌اش به دنبال جذابیت‌های دراماتیک و روایی بگردیم یا صرف اینکه این شخصیت‌ها مقدس‌اند و قابلیت الگو قرار گرفتن را دارند، مستندساز را مجاب به مستندسازی درمورد این افراد می‌کند؟

بعضی معتقد هستند تقدس این افراد برای اینکه مورد کار تصویری و مستندسازی قرار بگیرند، کافی است و زاویه دید ماست که می‌تواند یک مستند خوب بسازد. حجت الاسلام طوسی، مدیر تولید اداره کل پژوهش‌های رسانه‌ای می‌گوید: «ما با هدف الگوسازی می‌توانیم زندگی همه علمای را به تصویر بکشیم، اما موثرتر از آن این است که جستجو کنیم، یک زاویه خاص و جدید پیدا کنیم؛ مثلاً یک شخصیت نویسنده خوبی بوده، یک شخصیت مبارز خوبی بوده... هر کسی به موفقیت‌هایی رسیده... ولی کار علمای منوط به این نیست که حتماً زاویه دراماتیکی پیدا کنیم».

آقای گلبن انتخاب شخصیت برای فیلمسازی را منوط به سه محور می‌داند: مخاطب، کارگردان و سوژه؛ «اولین نکته این هست که مخاطب ما به کدام سوژه

نیاز دارد یعنی ببینیم که مخاطب ما امروز گمشده‌اش چیست؟ قدم دوم، این است که ما به کدام یکی از این عزیزان علاقه داریم و کاملاً فردی است و مطلب سوم، این است که کدام‌شان قابلیت دارد؛ یعنی کدام‌شان اجزای جذاب شنیدنی و دیدنی دارند».

بعضی دیگر نیز تولید مستند علما را مثل هر سوژه دیگر منوط به داشتن وجوه دراماتیک می‌کنند؛ همانطور که آلن روزنتال^۱ در کتاب «مستند، از ایده تا فیلم‌نامه» می‌نویسد: «ممکن است موضوعی سال‌ها ذهن شما را به خود مشغول کرده باشد، اما این دل‌مشغولی به تنهایی کافی نیست. باید از خودتان پرسید این موضوع، روایت خوبی هم از آب درمی‌آید یا نه... برای ساختن مستند خوب، به روایتی پرکشش نیاز دارید و قصه‌ای جذاب که بتوانید آن را به دراماتیک‌ترین شکل ممکن نمایش داد» (روزنتال، ۱۳۸۶: ۱۸).

آقای امیر طباطبایی کشمکش زندگی سوژه را عامل اصلی مستندسازی درمورد یک شخصیت می‌داند: «درمورد زندگی میرزای قمی چیزی که من را جذب می‌کند این است که فتحعلی شاه به عنوان شاه ایران، قصد دارد که خودش را به میرزا که بزرگ مراجع زمان بوده نزدیک کند. به جایی می‌رسد که تنها پسر میرزا را می‌خواهد که با دخترش ازدواج کند. خب این یک جرقه دوست‌داشتنی برای من است که چگونه می‌تواند کسی که روح خدایی دارد با کسی که روح طاغوتی دارد، یک‌جا همنشین شود. این شروع کشمکش این شخصیت است».

جدول ۱: جایگاه و اهمیت ملاک‌گرایی در سوژه‌یابی مستند علمای دینی

مرحله	مسئله	نظرات
سوژه‌یابی	در انتخاب سوژه چه نکاتی باید ملاک قرار گیرد؟	۱. تمام علمای دینی قابلیت مستندسازی دارند
		۲. زندگی سوژه مستند شخصیت‌نگار می‌بایست واجد کشمکش و وجوه دراماتیک کافی باشد.
		۳. انتخاب سوژه در مستند علمای دینی به سه عامل بستگی دارد: مخاطب، کارگردان، خود شخصیت

1. Allen Rossoental

از اینجا یکی از آسیب‌های مستند علما روشن می‌شود و آن این است که وقتی درباره زندگی همه علمای دینی مستند ساخته شود، حتی کسانی که به لحاظ دراماتیک ویژگی و پیچش خاصی در زندگی‌شان نداشتند؛ نتیجه این می‌شود که خروجی آنچه ما به عنوان مستند علمای دینی در اختیار داریم بسیار شبیه به هم است و این‌گونه مستندها دچار یک تکرار شده‌اند، این مسئله‌ای است که در ابتدا به ماهیت زندگی این شخصیت‌ها برمی‌گردد و در مرحله بعدی به نگاه ظاهری و سطحی مستندساز به زندگی این شخصیت‌ها. آقای ابراهیم‌زاده پژوهشگر مستند علما ریشه این مشکل را عدم پژوهش عمیق در شخصیت این بزرگواران می‌داند؛ «زندگی علما خیلی متفاوت از هم نیست خیلی شبیه به هم است همه‌شان روزه گرفتن اهل انفاق بودن و چیزهایی که در زندگی همه‌شان تکرار می‌شود»؛ پس می‌توان به عنوان یک بایسته در مستند علما به این نکته اشاره کرد که شخصیتی که به عنوان سوژه مستند انتخاب می‌شود، می‌بایست زندگی‌اش چیزی فراتر از زیست معمول انسان‌ها داشته باشد تا در مرحله دوم مستندساز آن را کشف کند و به مخاطب انتقال دهد، در غیر این صورت، شاهد اثری خواهیم بود که به سختی می‌توان آن را پرورش خلاق واقعیت نام نهاد.

پژوهش در مستند شخصیت‌نگار علمای دینی

گام بعدی برای رسیدن به تولید یک مستند موفق، پژوهش است، «حالا پس از تفکر و تامل بسیار، تصمیم گرفته‌اید موضوعی را دستمایه فیلم خود قرار دهید. حال وارد مرحله تحقیقات پیش‌تولید شده‌اید که مملو است از تمرکز، کشف و تصمیم‌گیری، پیش از مرحله تولید» (رابیگر، ۱۳۸۳: ۱۶۷)؛ البته زمان پژوهش را نمی‌توان منحصر در پیش‌تولید دانست. همانطور که آقای امیری می‌گویند: «در پژوهش مستند باید قبل از تولید، حین تولید و پس از تولید این پژوهش ادامه داشته باشد یعنی فیلم‌ساز هر لحظه دنبال این باشد که یک کشف جدید از زندگی سوژه‌اش، داشته باشد. پژوهش محدود به قبل و حین تولید نمی‌شود». ضرورت و حساسیت پژوهش در شخصیت‌نگاری، خصوصاً با موضوع شخصیت‌های دینی دو چندان است، «تمام کار علما در پژوهش است. آن کشف در پژوهش به دست می‌آید. من می‌گویم ما تصویرهایی هم که می‌گیریم، پژوهشی است. مصاحبه هم پژوهشی است. مخصوصاً اگر بخواهیم قسم سرگذشت‌نامه بسازیم».

تا اینجا به بیان اهمیت و ضرورت اصل پژوهش در مستند علمای دینی پرداختیم، اولین نکته‌ای که در این قسمت درمورد مستند علما به عنوان آسیب به نظر می‌رسد، عدم وجود پژوهش است، با مشاهده بسیاری از اثرهایی که در این مورد ساخته شده‌اند، شاهد هستیم اصلاً یا پژوهشی صورت نگرفته و بدون پژوهش وارد مرحله تولید شده‌اند، یا آنقدر این پژوهش ضعیف است که مستندساز دچار اشتباه شده است. اسدی‌زاده از تجربه خود در این زمینه می‌گوید: «رفتیم خدمت یکی از علما گفتیم: حاج آقا کجا نماز تشریف می‌برید؟ ما نمازتان را ضبط کنیم، ببین یک مستندساز اینقدر نابلد و اینقدر ناشی است که در تحقیقاتش نمی‌داند آقا نمازش کجاست. از خود آقا دارد می‌پرسد؛ آقا گفت: من که نماز جماعت نمی‌خوانم.»

سه علت را برای کم‌رنگ بودن پژوهش در مستند علما می‌توان برشمرد:

اول: اینکه تولیدکنندگان این مستند چندان ارزشی برای عمیق و درست اتفاق افتادن این مرحله از برنامه‌سازی ندارند که شاید ریشه در کمبود بودجه دارد، آقای ابراهیم‌زاده از پژوهشگران حوزه علمای دینی می‌گوید: «از آنجایی که برای پژوهش هیچ ارزشی در رسانه قائل نیستند و چندرغازی را هم در خدمت پژوهشگر قرار می‌دهند... خب پژوهشگر هم کم مایه می‌گذارد... و لذا پژوهش سطحی شکل می‌گیرد.»

دوم: مدت زمان کمی است که برای پروسه تولید و البته پیش‌تولید این آثار در نظر گرفته می‌شود؛ «سرعت و عجله معمولاً در تولید این کارها وجود دارد باعث افت کیفیت این اثرها می‌شود، دقت و پژوهش را بیشتر مورد تأثیر قرار می‌دهد. بسیاری از آثار برای گرامیداشت آنها در چهلم‌شان ساخته می‌شود، که باعث شتابزدگی مستندساز و غفلت از پژوهش می‌شود.»

سوم: سر دیگر بیکان ضعف پژوهش مستند علمای دینی متوجه پژوهشگران است اگر تصور کنیم بودجه خوبی برای پژوهش کنار گذاشته شود و زمان مناسبی نیز برای انجام پژوهش به پژوهشگر در نظر گرفته باشند، باز هم می‌توان گفت پی بردن به حقیقت یک شخصیت کاری نیست که به صورت سفارشی اتفاق بیفتد. ابراهیم‌زاده به این مسئله این‌گونه اشاره می‌کند: «ما شخصیت‌شناس نداریم،

آسیب‌شناسی پیش تولید مستندهای شخصیت‌نگار تلویزیونی در بازنمایی زندگی علمای دینی

برای علما کرسی شخصیت‌شناسی نداریم. غرب همین الان برای شهید آوینی کرسی شخصیت‌شناسی گذاشته است».

علل ضعف پژوهش در مستند شخصیت‌نگار علمای دینی را می‌توان در مثلث ذیل خلاصه کرد:

نمودار ۲: دلایل ضعیف بودن پژوهش‌های انجام گرفته در مستند علمای دینی

قدم بعدی در پژوهش بعد از گردآوری مواد خام، تبدیل آن به پژوهش برنامه‌ای است، که می‌توان گفت در بعضی مستندهای علمای دینی اگرچه در پژوهش کتابخانه‌ای بسیار کار غنی در موردشان انجام شده ولی در این مسئله نیز دچار مشکل هستند؛ آقای امیر طباطبایی ضمن اشاره به مشکل بعضی از مستندها در پژوهش رسانه‌ای (فنی) از تجربه خویش در مستند بازسازی می‌گوید: «در مرحله ساخت ما به پژوهش اساسی‌تری نیاز داریم. درمورد سبک معماری، لباس و تجهیزات آن دوره خاص. گاه می‌بینم در مستندهایی که از علما نشان داده می‌شوند، برای پنج قرن پیش، یک دواتی گذاشتند با قلم، در تاریخ خوش‌نویسی ماست که تا صد سال پیش همه با فلز می‌نوشتند. همه اینها غلط‌های فاحش است... پس یک پژوهش بصری و فنی نیاز است.»

ضابطی جهرمی در کتاب «شکل‌شناسی و گونه‌شناسی فیلم مستند» فصل مجزایی با عنوان «محتوا و پژوهش در سینمای مستند» می‌آورد و ذیل آن به مبحث پژوهش محتوایی و فنی می‌پردازد و تفاوت آنها را بیان می‌کند:

«برای تولید فیلم یا برنامه‌های پژوهش‌محور به دو نوع پژوهش کلی نیاز است: پژوهش در موضوع مورد مطالعه که اصطلاحاً پژوهش مضمونی برای تأمین محتوا می‌نامیم و پژوهش فنی یا بصری که برای تبدیل پژوهش محتوایی به تولید، می‌خوانیم. ابتدا باید پژوهش محتوایی و سپس پژوهش فنی صورت گیرد» (ضابطی جهرمی، ۱۳۹۳: ۲۳۳-۲۳۲).

ضابطی جهرمی پنج مرحله را برای انجام پژوهش فنی یا بصری برمی‌شمارد:

۱- بازبینی محل!؛ به منظور انتخاب مناسب‌ترین فضاها و زمان‌های منطبق با موضوع فیلم. در این مرحله عمدتاً توأم با انتخاب موقعیت طبیعی (واقعی)، جغرافیایی (مکانی) و زمانی (شب، روز یا فصل) برای فیلمبرداری است. غالباً از حضور و نظرات فیلمبردار نیز در بازبینی و انتخاب محل بهره گرفته می‌شود.

اصلی‌ترین نماها و زوایای فیلمبرداری هنگام بازبینی محل، انتخاب یا تعیین می‌شود. امکانات سخت افزاری تولید (از قبیل تجهیزات نورپردازی، وسایل حرکتی و انضمامی دوربین، نوع و قابلیت‌های فنی دوربین، شرایط آکوستیکی^۲ و تجهیزات صدابرداری) همچنین بخش بازسازی از جنبه صحنه‌پردازی، میزاسن^۳، لوازم صحنه و افرادی که در کنش موضوع فیلم درگیرند، پیش‌بینی می‌شود.

۲- تعیین شیوه^۴ اسناد: که اسنادهای مستقیم و غیر مستقیم را در برمی‌گیرد. چنانچه اسناد و مدارک و مواد بصری (نظیر عکس، فیلم، نقاشی، نوشته) از سابقه یا گذشته موضوع فیلم -براساس شواهد و مدارک گردآوری شده در تحقیق محتوایی در اختیار است که عیناً در فیلم بازنمایی می‌شوند، آن را اگر این اسناد و مواد، مبنایی برای بازسازی و شبیه‌سازی باشند و عیناً در فیلم منعکس نشوند آن را اسناد غیرمستقیم می‌خوانیم- این دو شیوه اسناد در واقع شبیه به نقل‌قول^۵ یا اسنادهای مستقیم و غیرمستقیم (نقل به مضمون) در متون و تحقیقات اسنادی مکتوب است.

1. Locationing
2. Acoustic
3. Staging
4. Methods of documentation
5. Citation

۳-روایتی کردن^۱: واحدهای اطلاعاتی محتوای فیلم (داده‌های تحقیق اولیه) چنانچه بر پایه منطق رابطه علت و معلول و در محدوده زمانی و مکانی خاص خود در قالب سکانس‌ها تعریف و تعیین شده باشند، نیازمند شکل‌ترتیبی برای ارائه هستند که به زاویه دید راوی یا راویان فیلم وابسته است. تعیین این ترتیب به شیوه «راوی درون متن» و «راوی برون متن» چهارچوب و جهت‌گیری روایت فیلم را شکل می‌دهد.

۴-نمایشی کردن^۲: این اقدام به معنی استوار کردن ساختار روایتی فیلم بر حسب مکان، زمان و موضوع سکانس‌ها و براساس کنش دراماتیک (عمل شخصیت‌ها و تأثیر رویدادها بر یکدیگر) و به طور کلی حرکت دیالکتیکی^۳ پیش‌رونده موضوع از یک داده به داده دیگر است.

سؤال و فرضیه تحقیق محتوایی فیلم نیروی اصلی حرکت و کنش‌های پیش‌برنده فیلم است. کلید آن خلق درامی است که بر یکی یا ترکیبی از محورهای زیر استوار می‌شود:

۱. نیاز فردی شخص (تقابل شخصیت با خودش)

۲. تقابل شخصیت با دیگران

۳. تقابل شخصیت با شرایط (زیستی، اجتماعی و فرهنگی)

مستندهای بازسازی و تاریخی شخصیت‌محور^۴ و فیلم دوران محور، مستندهای داستانی^۵ و درام‌های مستند^۶ همه مستلزم روایتی و دراماتیزه شدن هستند.

۵-ابداع^۷: خلق هر گونه تمهید تکنیکی و نمایشی بی‌سابقه یا جدیدی که در جهت تأثیر بر مخاطب به جاذبه تماشای فیلم و درک عمیق محتوای (پژوهشی) آن بیانجامد، نوآوری یا ابداع می‌خوانیم. تجربه و تخیل هنری کارگردان، همچنین

1. Narrative
2. Deamatization
3. Dialectic
4. Topical film
5. Docufiction
6. Docudrama
7. Innovation

آسیب‌شناسی پیش تولید مستندهای شخصیت‌نگار تلویزیونی در بازنمایی زندگی علمای دینی

میزان تسلط وی به زبان و بیان سینمایی، در ابداع نقش کلیدی دارد. البته ابداع را حد و مرزی نیست و به هیچ روی نمی‌توان برای آن قاعده‌ای و ضعیف کرد یا توصیه خاصی نمود. زیرا به خلاقیت و تخیل هنری و فردی هنرمند که محصول ذوق و آگاهی اوست، مربوط می‌شود.» (ضابطی جهرمی، ۱۳۹۳: ۲۳۸-۲۳۵).

مراحل زنجیره‌ای پژوهش فنی از نظر ضابطی جهرمی را می‌توان این‌گونه خلاصه کرد:

نمودار ۳: زنجیره مراحل پژوهش فنی در پیش‌تولید

به نظر می‌رسد اگر این پنج مرحله درخصوص مستند علما نیز صورت گیرد و به پژوهش فنی توجه ویژه‌ای شود، شاهد اثرهای مطلوب‌تری در این زمینه خواهیم بود.

فیلم‌نامه در مستند شخصیت‌نگار علمای دینی

«مرحله نگارش فیلم‌نامه از پیش‌تولید شروع می‌شود و تا مراحل نهایی پس‌تولید ادامه می‌یابد. ممکن است متن آن را تهیه کننده، کارگردان و حتی تدوین‌گر یا فیلم‌نامه‌نویس بنویسند. نگارش، طرح مستند را به صورت نقشه‌ای برای فیلم‌برداری و دست‌کم نظریه‌ای برای تدوین بسط می‌دهند» (همپ، ۱۳۸۲: ۱۴۱).

حال سؤال اینجاست که آیا برای شروع تولید مستند حتماً نیاز به فیلم‌نامه داریم یا بدون آن هم می‌توان گام در عرصه تولید نهاد؟

باری همپ در این باره پاسخ می‌دهد: «پاسخ به این پرسش بستگی به نوع مستند دارد. اگر مستند تاریخی، زندگی‌نامه‌ای، یا بازسازی و بازنمایی رویداد باشد،

1. Plan

کار نویسنده بیشتر شبیه نگارش فیلم بلند داستانی است. نویسنده باید اطلاعات را جمع‌آوری و سازماندهی کند و سپس فیلم‌نامه‌ای با صحنه‌هایی خوش‌ساخت بنویسد تا بتواند آنها را در فیلم خلق کند. رجوع به فیلم‌های آرشیوی بخشی از فرایند تحقیق است.

از طرف دیگر، اگر مستندی درباره رفتار یا رویدادی منحصر به فرد در جریان تولید است، شاید هرگز متنی^۱ به مفهوم فیلم‌نامه یا تصویرنامه وجود نداشته باشد، زیرا پیشاپیش هیچ کس دقیقاً نمی‌داند چه چیزی قرار است رخ بدهد. در نگارش مستند خودانگیخته و اتفاقی، بر سازمان‌دهی و مصورسازی تأکید می‌شود، نه نگارش گفتار یا دیالوگ این همان چیزی است که آن را هنر نگارش بدون واژه می‌نامم. گاهی هم در مستندی خود انگیخته و اتفاقی ممکن است نویسنده تا آخرین دقیقه در جریان تولید قرار نگیرد و فقط پس از آنکه همه فیلم‌ها ضبط و تدوین شدند، کارگردان، فیلم تدوین شده را به نویسنده‌ای بدهد و حتی گوید که چه چیزی برای گفتار باید نوشته شود. در چنین حالتی، نویسنده نقش مترجمی را دارد که یادداشتهای کارگردان را تبدیل به گفتار می‌کند» (همپ، ۱۳۸۲: ۱۱۴۲).

حال در مستندهای شخصیت‌نگار با موضوع علمای دینی، کدامیک از دو شیوه فوق می‌توانند نتیجه بهتری را برای ما رقم بزنند؟ آیا باید پیش از شروع تولید فیلم‌نامه محکمی را مبتنی بر پژوهش در دست داشته باشیم یا اینکه بدون فیلم‌نامه هم می‌توان مرحله تولید را شروع کرد؟

آقای توانا کارگردان «حدیث سرو» می‌گوید: «قبل از اینکه وارد عرصه تولید بشوم، شروع کردم به فیلم‌نامه نوشتن برای کار مستند یعنی حتماً باید کارم دارای فیلم‌نامه می‌بود و اینجا نیز ما یک فیلم‌نامه کامل داشتیم که پایه آن مصاحبه‌ها بود و براساس مصاحبه‌ها کار به پیش می‌رفت... و حتی تدوین براساس آن فیلم‌نامه صورت می‌گیرد».

در سوی دیگر فیلمسازانی وجود دارند که فیلمسازی برای شخصیت‌های دینی را نوعی کشف می‌دانند که فیلم‌نامه آن در طول تولید کشف خواهد شد و برخورداری از پشتوانه محکم پژوهشی فیلمساز را در طول تولید هدایت خواهد کرد،

1. Script

آقای گلبن در این‌باره می‌گوید: «فیلم مستند فیلمی است که در لحظه ساخته می‌شود، شما باید در گام اول یک تصویر ذهنی از شخصیت داشته باشید، بعد شما می‌روید با یک نفر می‌نشینید حرف می‌زنید آرام آرام یک اکتشافی برایتان حاصل می‌شود و متوجه می‌شوید فلان صحنه را باید بروی در روستای فلان پس کوه فیلمبرداری کنی... یک خلاقیت مداوم در لحظه است».

می‌توان دو نظر فوق پیرامون ضرورت و عدم ضرورت داشتن فیلم‌نامه پیش از تولید را در کلام آقای جعفری دید، که برای هرکدام جایگاه خاصی در نظر گرفته است:

«ما برای مستندسازی حتماً به فیلم‌نامه نیاز داریم، حالا این فیلم‌نامه گاهی در پیش‌تولید اتفاق می‌افتد و شما طبق پژوهشی که دارید فیلم‌نامه‌ای می‌نویسید و بعد از آن می‌روید سراغ تولید و گاهی هم بدون فیلم‌نامه دست به تولید می‌زنید و بعد از تصویربرداری می‌نشینید طبق تصویرتان فیلم‌نامه‌ای تهیه می‌کنید و بعد تدوین را انجام می‌دهید».

جدول شماره ۲: لزوم یا عدم لزوم نگارش فیلم‌نامه پیش از شروع به تولید مستند علمای دینی

مرحله	مسئله	نظرات
فیلم‌نامه	قبل از شروع تولید مستند حتماً نیاز به فیلم‌نامه داریم؟	۱. بدون فیلم‌نامه نمی‌توان دست به تولید مستند شخصیت‌نگار عالمان دینی زد. ۲. ساخت مستند عالمان دینی به نوعی اکتشاف نیاز دارد و این مهم با محصور کردن کارگردان در فیلم‌نامه‌ای مشخص ممکن نیست. ۳. فیلم‌نامه تا پیش از تدوین ممکن است تغییر کند، اما پیش از شروع به تولید، به فیلم‌نامه حدافلی نیاز داریم.

در هر صورت، فیلم‌نامه یکی از ارکان مهم مستندسازی است و به‌خصوص وقتی با محوریت زندگی یک شخص همراه باشد این امر (نگارش فیلم‌نامه) قابل‌دسترس‌تر و ممکن‌تر به نظر می‌رسد و اگر نیم‌نگاهی به حساسیتی که در شخصیت‌نگاری علمای دینی وجود دارد، بکنیم متوجه خواهیم شد هرگونه

اشتباهی در این مستندها برای سازندگان بسیار گران تمام خواهد شد و لذا نگارش فیلم‌نامه تا حد امکان یکی از بایسته‌های این مستندها قابل تلقی است. البته نباید مستندساز این فیلم‌نامه را برای خود وحی منزل و غیر قابل تغییر بشمارد و لذا می‌تواند در هر مرحله از تولید دست به خلاقیت بزند.

انتخاب گروه تولید

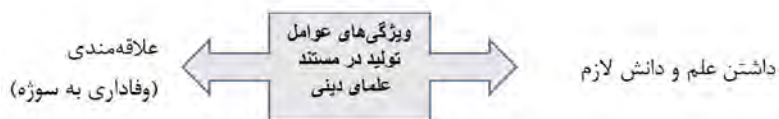
انتخاب گروه تولید از دو حیث قابل بررسی است؛ الف- انتخاب مستندساز از سوی سفارش‌دهنده و مراکزی که می‌خواهند راجع به علمای دینی مستند ساخته شود؛ ب- انتخاب عوامل برنامه از سوی تهیه‌کننده و کارگردان.

الف) شخصی که از جانب سازمان‌ها یا مراکز سفارش‌دهنده به عنوان مستندساز و سرگروه برای مستندسازی برای علما انتخاب می‌شوند، می‌بایست چه ویژگی‌هایی داشته باشد؟

آقای امیر طباطبایی دغدغه‌مندی را برای اقدام به ساختن فیلم مستند راجع به علمای دینی را کافی نمی‌داند، او می‌گوید: «۸۰ درصد آثاری که تولید شده است، توسط دوستانی که دغدغه دین داشتند ولی سینما را خوب نمی‌شناختند و نگاه سطحی داشتند، تولید شده و نتیجه کار مطلوب نیست. از آن طرف ۲۰ درصد مستندهایی که ساخته می‌شود آدم‌هایی هستند که سینما را خوب می‌شناسند اما زیست علما و زندگی اعتقادی‌شان با دین قرابت چندانی ندارد و به زندگی علما به دید یک سوژه مثل سوژه‌های دیگر نگاه می‌کنند، که این هم کاملاً اشتباه است. به نظرم کسی که می‌خواهد در این حوزه کار کند باید در دو حوزه دارای توانایی‌های لازم باشد.»

از صحبت‌های امیر طباطبایی این طور برمی‌آید که مستندساز زندگی علمای دینی می‌بایست دو بال زیر را دارا باشد:

- ❖ رسانه را خوب بشناسد و بتواند از امکاناتی که مستندسازی در اختیارش قرار می‌دهد در جهت بازنمایی هرچه نزدیک‌تر به واقع بهره‌بردار.
- ❖ زیست‌طلبگی و علمایی داشته باشد؛ یعنی در طول دوران زندگی خود حتماً مدتی از نزدیک در فضای زندگی طلاب علوم دینی و به‌خصوص علما زیسته باشد.

نمودار شماره ۴: ویژگی‌های لازم برای عوامل تولید مستند علمای دینی

ب) اگر تصور کنیم مستندسازی که هر دو ویژگی گفته شده فوق را دارا بود از سوی سرمایه‌گذاران و سفارش‌دهندگان انتخاب شد، حال وارد مرحله دوم انتخاب می‌شویم؛ مستندساز (که می‌تواند تهیه‌کننده باشد یا کارگردان) می‌بایست عوامل برنامه خود را انتخاب کند، اینکه افرادی را پیدا کنیم که مثل خود ما هم به اقتضائات زندگی علما علاقه‌مند و آشنا باشند، و هم بر کاری که برای آن استخدام می‌شوند مهارت داشته باشند یک اولویتی است که معمولاً خیلی سخت اتفاق می‌افتد. چنین افرادی خیلی نادر هستند، بعلاوه ممکن است ما در زمان تولید مستندمان شانس همکاری با آنان را به هر دلیلی پیدا نکنیم، اینک سؤال این است در هنگام تعارض تخصص و مهارت در کار با علاقه و آشنایی با سوژه کدام یک دست برتری را دارد؟

پاسخ این سؤال را مایکل رابیگر چنین می‌دهد: «شَم و بینش فنی البته مهم است، اما پختگی و ذهنی و معیارهای ارزشی اهمیتی به مراتب بیشتر دارد. شاید بتوان ضعف شناخت را جبران کرد، اما نمی‌توان کسی را که هیچ علاقه‌ای به موضوع انتخابی شما ندارد یا روش و نگرش شما را نمی‌پسندد، تغییر داد» (رابیگر، ۱۳۸۳: ۱۹۰).

آقای عرشی درمورد انتخاب و به کارگیری عوامل برنامه حدیث سرو می‌گوید: ما با هرکس که بخواهیم قرارداد کاری ببندیم، اولین مطلبی که به او می‌گوییم این است که، شما مطالعه کنید ببینید می‌توانید با این افراد ارتباط برقرار کنید یا خیر. اگر می‌توانید ارتباط برقرار کنید و دوستشان داشته باشید کار را شروع کنید.» (عرشی، ارتباط شخصی، ۲۸ مرداد، ۱۳۹۶) اگر تهیه‌کننده یا کارگردان در

این مرحله دقت نکنند و عواملی را انتخاب کنند که هیچ آشنایی با زندگی علما ندارند و صرفاً عوامل فنی خوبی هستند کار با مشکلات متعددی روبرو می‌شود. و هرچقدر عوامل فیلم و درصدر آنها کارگردان آشنایی بیشتری با زندگی و اقتضائات زندگی علما داشته باشد، می‌تواند بهتر و بیشتر اعتماد و همکاری آن شخصیت و اطرافیانش را به دست آورد و در نتیجه خروجی اثر نیز متأثر می‌شود.

از آن جایی که هر دو مورد (وجود تخصص و علاقه‌مندی به موضوع) در عوامل برنامه، امری ضروری می‌نماید، می‌توان پیشنهاد داد افرادی که در هر کدام از دو مقوله فوق‌الذکر دچار کاستی‌هایی هستند را می‌توان طی دوره‌ای تعامل با کارگردان و سایر عوامل دیگر و برگزاری ضابطه‌های آزمایشی به نقطه مطلوب رساند و سپس مرحله تولید را شروع کرد به همین جهت، مایکل رابیگر در کتاب «کارگردانی مستند» در بخش پیش‌تولید فصلی با عنوان پرورش گروه تولید باز می‌کند و علت نام‌گذاری آن را چنین بیان می‌کند: «عنوان این فصل، پرورش گروه تولید است نه انتخاب گروه، چون حتی در صورت کار با دست‌اندرکاران کاملاً حرفه‌ای نیز باز هم باید پیش از شروع کار با کل گروه مقداری فیلم آزمایشی گرفت. با این‌کار می‌توانید صحت عملکرد ابزار و تجهیزات و مقدار تفاهم را آزمایش کنید» (رابیگر، ۱۳۸۳: ۱۸۹).

انتخاب مخاطب

بحث دیگری که می‌توان جز پیش‌تولید دانست، انتخاب مخاطب است. اینکه مستند یک شخصیت دینی را برای چه مخاطبی، در چه سنی و با چه پیشینه فکری و چه ویژگی‌های شخصیتی ساخته می‌شود؟

نمی‌توان از تأثیر مخاطب روی ساختار و حتی محتوای قابل ارائه یک برنامه رسانه‌ای، چشم پوشید و چه بسا فرم و محتوای مستندی که از یک شخصیت ساخته می‌شود برای جوانانی که زاویه دید بی طرف یا شاید منفی به علما داشته باشند با فرم و محتوای مستندی که برای آگاهی طلاب علوم دینی ساخته می‌شود، بسیار متفاوت باشد. آقای گلبن، کارگردان مستند حدیث سرو می‌گوید: «این برنامه اصلاً مخاطب عام ندارد این برنامه به درد شبکه سه نمی‌خورد، که

آسیب‌شناسی پیش تولید مستندهای شخصیت‌نگار تلویزیونی در بازنمایی زندگی علمای دینی

مخاطبش جوانان هستند. این برنامه برای کسانی است که دماغشان تر است و دوست دارند در زندگی‌شان یک حرکتی کنند، آن آقایان حتماً دنبال اشخاصی می‌گردند که برای آنها الهام‌بخش باشد، آنها حاضرند بارها و بارها این برنامه را ببینند».

بعضی معتقدند موضوع علما می‌تواند مخاطب بیشتری را شامل شوند و مخاطب این برنامه‌ها صرفاً شیفتگان این شخصیت‌ها و مباحث عرفانی نیستند و این سازندگان و دست‌اندرکاران این آثار هستند که این آثار را دست کم می‌گیرند: «من فیلم ساختم در مورد علما و بعد به جلسه روشنفکران مستند ساز رفته‌ام و دیدم که می‌گویند این برای طلبه‌ها خوب است. گفتم اشتباه می‌کنید. چرا؟ چون شما اصلاً مذهبی نیستید، شما این فیلم را نگاه کردید و لذت بردید. این که می‌گویند این کار فقط برای مخاطب مذهبی است. من واقعاً مخالفم.»

جدول ۳: مخاطب‌شناسی در حوزه مستند علمای دینی

مرحله	مسئله	نظرات
مخاطب‌شناسی	مخاطب مستند شخصیت‌نگار علمای دینی کیست؟	۱. مخاطب عام ندارد و ویژه علاقه‌مندان به مباحث اخلاقی است. ۲. با به‌کارگیری فرم جدید می‌توان برنامه‌هایی را با محتوای زندگی علمای دینی برای مخاطب عام تولید کرد.

آنچه مهم است این است که کارگردان قبل از شروع به تولید، مخاطب برنامه خود را انتخاب کند و ساختار و فرم و روایت برنامه خود را طبق آن طراحی کند.

نتیجه‌گیری

نتیجه‌گیری در دو بخش ارائه می‌شود: ابتدا آسیب‌های موجود بر سر راه پیش‌تولید مستند شخصیت‌نگار علمای دینی برشمرده می‌شود، سپس بایسته‌هایی را که این پژوهش برای پیش‌تولید مستندهای شخصیت‌نگار علمای دینی به آن نیل آمده، ارائه می‌شود.

آسیب‌های پیش‌تولید در مستند شخصیت‌نگار علمای دینی

۱. زندگی‌نامه‌ی علمای دینی معمولاً شبیه به هم است و مستندسازی انبوه از این شخصیت‌ها باعث تکراری و قابل‌حدس‌زدن روایت این‌گونه مستندها می‌شود، و شخصیتی که زندگی‌اش فراز و فرودهای دراماتیک لازم را داشته باشد، کمتر وجود دارد.
۲. در مرحله‌ی پیش‌تولید پژوهش کافی درمورد سوژه‌ی موردنظر به عمل نمی‌آید که موجب می‌شود خروجی اثر در سطح بماند و فقط اطلاعاتی که معمولاً همه درخصوص سوژه می‌دانند را عرضه کند.
۳. یکی از آسیب‌های مستند علمای نبود پژوهش‌گر و شخصیت‌شناس درمورد سوژه مورد نظر است که باعث می‌شود عمق شخصیت وی کشف نشود.
۴. پژوهش فنی (بصری) در غالب کارها علمای نادیده گرفته می‌شود، نمود آن در مصاحبه‌ها و بازسازی‌های ضعیف و گاه دچار اشتباه، مشاهده می‌شود.
۵. نداشتن فیلم‌نامه و برخورد کشف و شهودی با مستند عالمان دینی، یکی از عوامل ضعف روایی و پراکنده‌گویی در مستند عالمان دینی است.
۶. تولید بعضی از این آثار به اشخاصی سپرده شده است که هیچ‌گونه تعلق با زندگی علمای نداشته‌اند و صرفاً مستندساز بوده‌اند و نوع نگاه‌شان به شخصیت موجب یک فرم‌گرایی محض و بی‌ارتباط با سوژه شده است.
۷. در نقطه‌ی مقابل مورد قبلی تولیدکنندگانی هستند که صرفاً به خاطر علاقه‌ای که داشته‌اند دست به تولید، مستندهایی با موضوع علمای دینی کرده‌اند که ماحصل آن بعضاً تولید آثار بی‌ذوقی است که نمی‌تواند مخاطب را برای دیدن اثر توجیه کند.
۸. برخی از تولیدکنندگان این مستندها، مخاطبین خود را مخاطب خاص می‌دانند، اگرچه نمی‌توان این را به عنوان آسیب یا نقیصه دانست اما این‌گونه رویکردها در تولید مستند علمای دینی موجب شده این آثار کمتر دیده شوند.
۹. کمبود بودجه یکی از آسیب‌هایی است که همه‌ی عوامل و عناصر تولید

آسیب‌شناسی پیش تولید مستندهای شخصیت‌نگار تلویزیونی در بازنمایی زندگی علمای دینی

را تحت‌تأثیر قرار می‌دهد که می‌توان آن را متوجه سفارش‌دهندگان این‌گونه مستندها دانست که تولید این مستندها را سبک می‌شمارند و بودجه کافی و وافی به این پروژه‌ها تعلق نمی‌گیرد.

الزامات پیش‌تولید در مستند شخصیت‌نگار علمای دینی

۱. سوژه‌ای که برای تولید مستند شخصیت‌نگار علمای دینی انتخاب می‌شود می‌بایست ویژگی‌هایی فراتر از زندگی عادی و روزمره داشته باشد.
۲. پژوهش کافی و وافی برای شناخت ژرفای شخصیت مورد انتخاب ما از ضروریات لاینفک است.
۳. پژوهش فنی و بصری (بازدید از محل، تعیین شیوه استناد، روایتی کردن، نمایشی کردن) یکی از وظایف کارگردان است که می‌بایست قبل از شروع تولید انجام گیرد.
۴. تولید این‌گونه آثار می‌بایست به دست عوملی سپرده شود که از دو بال سواد رسانه و زیست‌عالمانه را دارا باشد که اثر تولیدشده درمورد علما از بعد فرم و محتوا و نسبت این دو با هم، تضمین گردد.
۵. داشتن فیلم‌نامه (هرچند اجمالی قبل) از اقدام به تولید، یکی از ضروریات تولید مستند به نظر می‌رسد، خصوصاً درمورد سوژه‌هایی که از دنیا رفته‌اند و زندگی‌نامه آنان کاملاً مشخص است.
۶. انتخاب مخاطب معین برای اثری یکی از الزامات پیش‌تولید است و با توجه به اینکه کمتر اثری برای مخاطب عام تولید شده، می‌بایست آثاری نیز به هدف ارائه برای آنان تولید شود.

فهرست منابع

آل‌احمد، مصطفی (۱۳۹۱). مستند پرتره لزوماً بیوگرافی یک شخص نیست/ کم‌کاری کرده‌ایم، خبرگزاری مهر دسترسی در ۱۳۹۵/۱۰/۰۶ از وبسایت : <http://www.mehrnews.com/news/1727394>

آدل، ام (۱۳۸۷). شیوه‌های تحقیق در رادیو و تلویزیون، (مترجم: محمدرضا پاسدار)، تهران: انتشارات دانشگاه صدا و سیما.

اساسنامه طرح اندیشمندان و فرهیختگان معاصر جهان اسلام، قم: اداره کل پژوهش‌های اسلامی رسانه.

اسکویی، مهرداد (۱۲، شهریور، ۱۳۸۶). اولین نشست علمی پرتره در سینمای مستند، تهران: فرهنگستان هنر.

افدرهاید، پاتریشا (۱۳۸۹). درآمدی کوتاه برفیلم مستند، (مترجم: کیهان بهمنی)، تهران: افراز.

امامی، همایون (۱۳۸۹). جستاری در گونه‌شناسی سینمای مستند ایران، تهران: اداره کل پژوهش و آموزش سیما.

پوریا، امیر (۱۲، شهریور، ۱۳۹۶). مستند بیوگرافیک و ظرفیت‌های اجتماعی و حرفه‌ای، مقاله ارائه‌شده در اولین نشست علمی پرتره در سینمای مستند، تهران: فرهنگستان هنر.

تهامی‌نژاد، محمد (۱۲ شهریور ۱۳۸۶). شیوه‌های مستند شخصیت‌نگار. مقاله ارائه‌شده در اولین نشست علمی پرتره در سینمای مستند، تهران: فرهنگستان هنر.

ثروتمند، میرحسین (۱۳۸۵). بررسی شخصیت و شخصیت‌پردازی در فیلم مستند انسان‌محور، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد. رشته تولید سیما، تهران: دانشگاه صدا و سیما.

خالقی طبری، احمد (۱۳۷۷). بررسی وجوه زیبایی‌شناسی و ساختاری فیلم مستند شخصیت‌محور در ایران، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، رشته تهیه

کنندگی، تهران: دانشگاه صدا و سیما.

دهقانپور، حمید (۱۳۸۲). سینمای مستند ایران و جهان، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها.

زکریایی، محمدعلی (۱۳۷۸). فرهنگ مطهر، بنیاد فرهنگ و اندیشه معاصر با همکار کانون فارغ التحصیلان علوم اجتماعی.

رابیگر، مایکل (۱۳۸۳). کارگردانی فیلم مستند، (مترجم: حمیدرضا احمدی لاری)، تهران: نشر ساقی.

ضابطی جهرمی، احمد (۱۳۹۳). شکل‌شناسی و گونه‌شناسی فیلم مستند، تهران: رونق.

فضل‌علیزاده، پانیذ (۱۳۹۵). بررسی سینمای مستند زندگی‌نامه‌ای-بیوپیک با تأکید بر سینمای ایران، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه هنر.

فلیک، اووه (۱۳۹۴). درآمدی بر تحقیق کیفی، (مترجم: هادی جلیلی)، تهران: نشر نی.

ورهام، فرهاد (۱۳۸۶). اولین نشست علمی پرتره در سینمای مستند، تهران: فرهنگستان هنر.

همپ، باری (۱۳۸۲). ساختن فیلم مستند، (مترجم: جمال آل‌احمد)، تهران: نشر ساقی.

نرم‌افزار با فرزنانگان (۱۳۹۶). قم: محصول اداره کل پژوهش‌های اسلامی رسانه.

پروفیسر شگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی